

Кайымова Ф.М.

**КЫРГЫЗ ТИЛ САБАГЫНДА ПРЕДМЕТ АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТЫ
ТҮЗҮҮНҮН МААНИСИ ЖАНА ЖОЛДОРУ**

Кайымова Ф.М.

**ПУТИ И ЗНАЧЕНИЯ ПОСТРОЕНИЯ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ
НА УРОКЕ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА**

F.M. Kaiymova

**PATH AND VALUE OF BUILDING INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS
INTO THE CLASSROOM KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 811.161.1:821.161.1:37.02

Илимий иште кыргыз тили сабагында предмет аралык байланышты түзүүнүн мааниси, жолдору жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: ыкма, сабак, адабият, морфология, лингвистика, теория.

В данной научной работе говорится о путях и значении построения межпредметных связей на уроке кыргызского языка.

Ключевые слова: метод, предмет, литература, морфология, лингвистика, теория.

The present scientific work describes the way and meaning of formation of inter subject relation at the kyrgyz lesson.

Key words: method, object, literature, morphology, linguistics, theory.

Дүйнөдөгү бардык нерселер өз ара бири-бири менен бекем байланышта өнүгөт. Ал эми жаратылыштагы жана коомдогу өз ара объективдүү байланыштарды таанып билүү – мектептик билим берүүнүн бирден-бир милдети. Мындай өз ара байланыштарды окутуунун мазмун, формаларын, методдорун жана ыкмаларын аныктоодо эске алуу зарыл¹.

Кыргыз адабиятын предмет аралык байланышта окутуу боюнча бир топ макалаларды жазган, өзү түзгөн программага алардын принциптерин терең аралаштырган профессор К.Иманалиев мындай деп жазат: «Предмет аралык байланыш жеке гана бир предметке тиешелүү эмес экендиги баарыга түшүнүктүү. Ошондуктан мектептеги бардык педагогодордун мындай ишин бир нукка салууга жетишүү үчүн мектеп администрациясынын предмет аралык байланыштын маселелери боюнча педагогикалык советте, өндүрүштүк жыйналыштарда талкуу уюштуруп туруусу өтө пайдалуу. Алдыңкы тажрыйбаны жайылтуу, бардык предметтерге тиешелүү болгон жалпы проблемалар, айрым сабактарда колдонулган методдорду башка предмет боюнча, айталы, коомтаануу, тарых жана адабият, же тил жана адабият, же орус адабияты жана кыргыз

адабияты ж.б. боюнча предмет аралык байланышта өтүлүүчү темаларды белгилөө туурасында талкуу жүргүзүлүшү мүмкүн. Алар предмет аралык байланыш боюнча жалпы бирдиктүү көз караштын, бирдей мамиленин болушуна өбөлгө түзөт²».

Кыргыз тили сабагында предмет аралык байланышты эффективдүү жүзөгө ашыруу менен окуучулардын элестүү, практикалык мүнөздө билим алуусуна, башка предметтер боюнча да билимин бышыктоого, терендетүүгө шарт түзүлөт. Окумуштуу-методист И.Бекбоев предмет аралык байланышты өз ара **предметтик ички жана предметтер аралык сырткы байланыш**³ деп экиге бөлүп карайт. Предметтик ички байланыш - бул окуучунун түшүнүктөрдү бөлүмдөрдөгү өз ара логикалык байланышында, бирин экинчиси улаган таризде өздөштүрүүсүн талап кылат. Мисалы, окуучу бир сөздүн синтаксистик кызматын аныктоо үчүн, сөзсүз, анын морфологиялык да белгисин билүүсү керек. Предметтик ички байланыш ар кандай окуу китептеринде ар кандай: мисалы, башка предметтерге караганда кыргыз тилинде бир кыйла көп. Тилдин морфология бөлүмү менен синтаксис, орфография бөлүмдөрү тыгыз байланышта окутулса; синтаксисиз пунктуацияны өздөштүрүү мүмкүн эмес ж.б. Мындай ыкма жаңы материалды өтүлгөн тема менен байланышта окутуу, мурда өтүлгөндөрдү чындоо, эски билимдерин кеңейтүү маселелерин жөнгө салат.

Предметтер аралык сырткы байланыш - окуу предметтеринин арасындагы объективдүү максатка ылайыкташкан мазмундук дал келүүчүлүк⁴. Биз темабызда мына ушул экинчи түрүн көңүлгө алдык.

Ар бир окуу предметинин предметтер аралык байланышы, биринчиден, предметти окуп-үйрөнүүнүн максатына, экинчиден, предметтер аралык материалдын түрүнө, үчүнчүдөн, аны пайдалануунун убактысы-

² Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери. - Ф.: Мектеп, 1984, 116-117-бб.

³ Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. - Б., 2011. - 91-б.

⁴ Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. - Б., 2011. - 95-б.

¹ Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. - Б., 2011. - 95-б.

на көз каранды. Ал бирдей билгичтиктерди жана көндүмдөрдү калыптандырууда пайдаланылат.

Ар бир сабактын өтүлүшүндө предмет аралык байланыштын болуп турушу окуучулардын башка предметтен алган түшүнүктөрүн бышыктоо, бекемдөө ролуна ээ экени баарыбызга белгилүү. Бирок ошону өз предметин кандайча, кантип ишке ашырып туруу мугалимдин чеберчилигине байланыштуу. Эгерде мугалим башка предметтер менен байланыштырып окупса, сөзсүз жакшы сабак аталары бышык⁵. Көрүнүктүү педагог В.А.Сухомлинскийдин пикиринде жакшы мугалим жакшы планын ийне-жибине чейин жаза албайт. Мугалим 3-4 күндө эле планынан өтүлө турган теманы көрүп, ал теманын мазмунун толук чагылдырган окуу китебин, окуу куралдарын жана башка булактарды бүт жыйнап, аларды дит коюп окуйт. Ырасында мыкты мугалим аны пайдалануунун, жугумдуулуктун жолун өмүр бою изденет. Өзгөчө сабак өтүүдө предмет аралык байланыштын болуп турушу жакшы сабакты жаратары бышык. Окутуп-үйрөтүүдө предмет аралык байланыштын болуп турушу окуучунун бир нерсе жөнүндө чечкиндүү пикир айтуусуна мүмкүндүк түзүп турат.

Кыргыз тили предмети кыргыз адабияты менен тыгыз байланышта экендиги белгилүү. Ошондуктан кыргыз тили сабагын өтүүдө адабият предметинин материалдары эриш-аркак колдонулат.

Бул эки предметти байланыштырып, интеграциялап өтүүдө кыргыз тили мугалимдеринин мүмкүнчүлүгү жетиштүү болот, анткени алар адистикке кыргыз тили жана адабияты мугалими катары даярдалышат, эки предметти тең окутушат. Ж. Чымановдун сөзү менен айтканда, чыгармачыл, тажрыйбалуу мугалимдер (Б.Исаков, Б.Батыркулов, А.Сманбаев, З.Осмонов ж.б.) аталган эки предметти айкалыштыра, жуурулуштура жүргүзүү боюнча белгилүү бир ийгиликтерге жетишип, тажрыйбаларды топтоп келе жатканын белгилей кетүүгө тийишпиз⁶.

Тагыраак айтканда, кыргыз тили сабагында көркөм адабияттын материалдары окуучунун лингвистикалык-теориялык билимин бышыктоо максатында көнүгүү жумуштары катарында жана ошондой эле жат жазуу, излениелер үчүн текст катарында, көбүнчө үзүндү формасында берилет. Туура, кыргыз тили боюнча окуу китептеринде берилген көнүгүүлөрдүн дээрлик бардыгы көркөм адабияттан алынат. Бирок алынган мисалдар өтүлгөн тилдин материалдарына жараша тиешелүү сөз түркүмүндөгү сөз же сөз айкашы катышкан сүйлөмдөр, айрым грамматикалык тапшырманы аткаруу үчүн ар кайсы акындын же жазуучунун

ар кайсы чыгармасынан үзүлүп алынат. Ошол боюнча темага ылайык «сөздөгү үндүүлөрдү тапкыла, аларга фонетикалык талдоо жүргүзүлө», «сүйлөмдөгү этиштин жагын жана чагын өзгөртүп түзүлө» сыяктуу суроо-тапшырмалар берилет. Натыйжада окуучу сүйлөмдүн же чакан тексттин мазмунуна эч көңүл бөлбөстөн, тапшырманы аткаруу менен гана алек болуп калат. Ошондуктан адабий чыгармадан текстти тилдик материалды бышыктоо жумушу үчүн пайдаланууда чаканырак тексттерди толугу менен алып, анын автору, тексттин темасы, идеясы, тарбиялык маанисине да кыскача токтолуу окуучунун адабий жөндөмүн жогорулатып, адабият предметине да кызыгуусун арттырабы, мындан чыгып атуулдук сезимин да ойготору бышык.

Тарых – бул ар бир элдин, улуттун, жалпы эле адамзаттын басып өткөн жолу, материалдык жана рухий дүйнөсүнүн пайда болуу, өнүгүү процесси. Тилдин пайда болушун, өнүгүшүн элдин тарыхынан бөлүп кароого болбойт. Тарых предметинин материалдарын кыргыз тили сабагынын «Тилдин пайда болушу», «Тилдин келип чыгышы жөнүндөгү теориялар», «Кыргыз тилинин түрк тилдеринин ичинен алган орду», «Кыргыз эли колдонгон жазуулар», «Кыргыз лексикасы», «Кыргыз лексикасынын баюу, толукталуу жолдору», «Өздөштүрүлгөн сөздөр», «Неологизмдер» ж.б. темалары менен байланышта өтүү оң натыйжа берет. Маселен, кыргыз элинин өзүнүн басып өткөн жолунда Орхон-Энесай (байыркы түрк), уйгур, араб, орус, латын алфавиттеринен пайдаланып калуусунун ар биринин тарыхый себебин айтуу менен түшүндүрүү аркылуу тилчи мугалим кыргыз тили боюнча так, терең билим берет жана окуучулардын тарых предмети боюнча билимдерин да бекемдейт. Ошондой эле жазуу жумуштары үчүн алынган тексттин үстүндө иштөөдө мугалим тексттеги окуянын тарыхый мүнөзүн кошо түшүндүрүүсү окуучунун тексттин мазмунун ошол доордун көз карашы менен жеткиликтүү туюусуна, кабыл алуусуна өбөлгө болот. Эгер азыркы замандын окуучусу К.Баялиновдун «Ажар» повести тууралуу дилбаян, же баяндама жазчу болсо, жетим кыздын укугун тебелеген кары Чырды 10 жылга түрмөгө кетирүүнү сунуш кылышы мүмкүн. Ошондуктан, мугалим Октябрь революциясына чейинки кыргыз турмушунун тарыхый абалын, тарыхый Үркүн окуясынын себептерин сабактын киришүү бөлүмүндө мыктылап түшүндүрбөсө, окуучунун ой жүгүртүүсү да өспөйт, же жазуу жумушун таптакыр башка өңүттөн жазып коюшу мүмкүн. Мындай тексттер менен иштөөдө философиянын мазмуну жана форма биримдиги мыйзамын ишке ашыруу зарыл.

Кыргыз тили сабагында география предмети менен байланышты түзүүнүн да бир топ маанилүү ыкмалары бар. Муну географиялык карта, глобус, географиялык термин-түшүнүктөр, аталыштар аркылуу жү-

⁵ Дүйшеева Н. Сабак аралык байланыш билимди тереңдетет. // Кутбилим. - 16.01.2016.

⁶ Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. - Б., 2009. - 392-б.

зөгө ашырууга болот. Зат атооч сабактарында географиялык энчилүү аттар, алардын жазылышын түшүндүрүү учурунда географиялык картаны колдонуп, аталган жерлерди картадан таптырып, анын кандай зат экенин (жер, суу, арал, жарым арал, шаар, тообу ж.б.), каерде жайгашканын, кайсы жерлерге чектеш экенин ж.б. аныктатып, жазылышына да көңүл бурдуруу окуучунун билимди мыкты эстеп калуусуна өбөлгө болот. Тескерисинче, картадан географиялык аталыштарды таап, алардын жазылуусун орфографиялык эрежелердин негизинде түшүндүрүү да жакшы натыйжа көрсөтөт.

Ошондой эле кыргыздардын, кыргыз тилинин пайда болушу, кыргыз тилине башка алыскы жана жакынкы элдердин тилдеринен сөздөрдүн кабыл алынышы да ошол элдердин жашаган жерлерин дүйнөлүк географиялык картадан көрсөтүп, сөздөрдү өздөштүрүүдөгү мейкиндик аралык себептерди түшүндүрүү жолу аркылуу окутулса, окуучуларга жугумдуу болору бышык.

Ошол эле учурда география сабагында кыргыз тили тууралуу маалымат берилсе да кыргыз тилинин материалдары тереңдетилет. Маселен, география мугалими Н.Дүйшөева өзүнүн сабагын кыргыз тили предмети менен байланыштырууда төмөнкү ыкмасын мисал келтирет: «кыргыз тилин өнүктүрүүдө география предмети менен байланышын түзсөк болот. Андыктан мен жөндөмөлөрдүн мүчөлөрүн колдонууну сунуш кылдым. Айталы, кыргыз тилинде алты жөндөмө бар экени белгилүү. Атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш. Атоочко Сары-Челек деген болсок, калган жөндөмө мүчөлөрүн улап, кызыктуу маалымат, текст түзсөк болот. Мисалы, илик - *Сары-Челектин* абасы таза,суусу тунук. Барыш - *Сары-Челекке* зубр жаныбарлары байырлаштырылган. Ошондой эле, туристтер көп келип турушат. Табыш - *Сары-Челекти* 1960-жылы ЮНЕСКО тарабынан «биосфералык» корукка айландырышкан. Жатыш - *Сары-Челекте* жангак токоюнун зор аянттары бар жана жапайы жаныбарлар үркүп кетпөө үчүн ит кармоо тыюу салынган. Ошондой эле аң уулоого мүмкүн эмес. Чыгыш - *Сары-Челектен* жангак уюлун (кап) уурдап саткан душмандарды жолуктурууга болот⁷».

Анатомия, физика предметтери менен байланышты түзүүгө фонетикалык сабактарда мүмкүнчүлүк түзүлөт. Маселен, «Сүйлөө органдары» деген терминдин маанисин так, толук түшүндүрүү максатында мугалим булар жалаң гана пикир алышып сүйлөшүү жана тыбыштарды айтуу функциясын аткаруу үчүн ылайыкталбаганына токтолот. Кишиде тыбыштарды айтуу үчүн гана атайын сүйлөө органдары жок. Өпкө, кекиртек, алкым, көмөкөй, жумшак жана катуу тандай, ооз

көндөйү, жаак, мурун көндөйү, тил, тиш жана эриндер речтеги тыбыштарды айтуу үчүн пайдаланылат, бирок булардын кызматы ушуну менен гана чектелбейт. Бул алардын экинчи катардагы милдети болуп эсептелет. Алардын ар биринин өзүнчө аткара турган негизги милдети бар. Айталы, өпкө – дем алуу, мурун – жыт билүү, тил – даамды билүү, тиш – тамакты чайноо кызматын аткара тургандыгын окуучуларга түшүндүрүү керек.

Көрүнүп тургандай, сүйлөө органдарынын тыбыш жасоодогу кызматы, мындан сырткары тыбыштардын артикуляциясы, үнсүздөрдүн классификациясы ж.б. туурасында фонетикалык билим берүүдө анатомиялык маалыматсыз түшүнүк берүүгө болбойт.

Ушул эле сабактарда 10-класста тыбыштарды изилдөөнүн акустикалык аспектинин үйрөтүүдө окуучуларга үндүн тону, күчү, тембри, созулушу сыяктуу түшүнүктөрдү физикалык түшүнүктөр менен айкалышта берүү окутуу ишинин сапаттуулугун арттырат.

Мындан сырткары кыргыз тили сабагын математика, адеп, көркөм өнөр, искусство, музыка, дене тарбия предметтери менен да байланыштырып өтүүгө болот. Демек, кыргыз тилин окутуу аны предмет катары үйрөтүүнүн алкагынан чыгып, кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, рухун таанып-билүүнүн булагы болуп, учурдун талаптарына жооп бергидей, окуучуну келечек турмушка даярдай турган, аң-сезимдүү, ар тараптуу инсан катары жетилте турган деңгээлде окутулушу керек. Ал үчүн кыргыз тили мугалими белгилүү деңгээлде философияны, психологияны, тилди, адабиятты, тарыхты, санжыраны, географияны, орус тилин, манас таанууну, эстетиканы ж.б. илимдерди билүүсү зарыл. Жок эле дегенде өзү окуткан класстагы эң жакшы окуган окуучунун деңгээлинде байланыштырылып жаткан предметтин материалын билүүсү керек.

Кыргыз тили мугалиминин предмет аралык байланышты эффективдүү ишке ашыруусу окуучуларынын башка илимдерге болгон кызыгууларын да арттырат, билимдерин өнүктүрүүгө да, кыргыз тилин кызыктуу эсте каларлык кылып үйрөнүүсүнө да чон багыт берет, өзүнүн кадыр-баркы да өсөт.

Ошол эле учурда предмет аралык байланыш:

- мугалимдердин бири-биринин тажрыйбасын үйрөнүүгө да көмөктөшөт;
- жалпы мектеп коллективинин педагогикалык жактан өсүүсүнө жардам берет;
- жамааттын ынтымагын көтөрөт;
- ар түрдүү предметтер боюнча бирдиктүү көз караштын, мамиленин жаралышына шарт түзөт⁸.

⁷ Дүйшөева Н. Сабак аралык байланыш билимди тереңдетет. // Кутбилим. - 16.01.2016.

⁸ Тешебаев М. Кыргыз адабиятын интеграцияла окутуунун формалары жана вкмалары. // Китепте: Кыргыз тили, кыргыз адабияты жана аларды окутуу. - Б., 2007, 27-б.

Адабияттар:

1. Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. - Б., 2011.
2. Дүйшеева Н. Сабак аралык байланыш билимди тереңдетет.// Кутбилим. - 16.01.2016.
3. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери. - Ф.: Мектеп, 1984.
4. Тешебаев М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун формалары жана ыкмалары. 1-макала. Китепте: Кыргыз тили, кыргыз адабияты жана аларды окутуу. - Б., 2007.
5. Чыманов Ж. «Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы». - Бишкек, 2009.

Рецензент: к.филол.н., доцент Турганбаев Н.О.
